

**MORFEMIKA VA UNING TADQIQ TARIXI**

Ergasheva Nilufar Akramjon qizi

O'zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika va o'zbek filologiyasi fakulteti talabasi.

Annotasiya: *Tilshunoslikda “morfema” tushunchasi soʻzning eng kichik maʼnoli boʻlagi sifatida izohlanadi. Morfema orqali til birliklarining maʼnosi va grammatik funksiyasi aniqlanadi. Soʻzlar, odatda, ildiz va affiks morfemalardan tashkil topadi. Bu boʻlimda morfemaning ilmiy-nazariy izohi, u haqidagi tarixiy qarashlar va turli lingvistik maktablarning yondashuvi tahlil qilinadi.*

Kalit soʻzlar: *morfema, tilshunoslik, adabiy tilda tilshunoslik, lisoniy birlik va boshqalar.*

Tilshunoslikda “morfema” tushunchasi soʻzning eng kichik maʼnoli boʻlagi sifatida izohlanadi. Morfema orqali til birliklarining maʼnosi va grammatik funksiyasi aniqlanadi. Soʻzlar, odatda, ildiz va affiks morfemalardan tashkil topadi. Bu boʻlimda morfemaning ilmiy-nazariy izohi, u haqidagi tarixiy qarashlar va turli lingvistik maktablarning yondashuvi tahlil qilinadi.

Morfemaga oid dastlabki ilmiy qarashlar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida rus va yevropa tilshunosligida shakllandi. F. Fortunatov, I. Baudouin de Courtenay, N. S. Trubetskoy, L. Bloomfield, E. Sapir kabi tilshunoslar morfemaning shakli va maʼnosi oʻrtasidagi munosabatni chuqur tahlil qilganlar. Ayniqsa, strukturalizm yondashuvi doirasida morfema til tizimining eng kichik va barqaror elementi sifatida baholangan.

Oʻzbek tilshunosligida esa morfema va morfemika masalalari T. Hodiye, Sh. Rahmatullayev, A. Madvaliyev, Gʻ. Rahmatullayev, A. Joʻrayev kabi olimlar tomonidan oʻrganilgan. T. Hodiye oʻz tadqiqotlarida oʻzbek tilidagi soʻz yasash tizimining morfemik tuzilishini aniqlashga katta hissa qoʻshgan.

Soʻzning morfem tarkibini tahlil qilishda birinchi navbatda uning ildizi aniqlanadi. Ildiz – soʻzning asosiy leksik maʼnosini ifodalovchi qismidir. Masalan,



“kitobxon” soʻzida “kitob” – ildiz, “-xon” – affiks morfemadir. Affikslar esa soʻzga qoʻshimcha grammatik yoki semantik maʼno yuklaydi. Oʻzbek tilida affikslar qoʻshimcha shaklida boʻlib, ular yasaluvchi, oʻzgartiruvchi va bogʻlovchi xususiyatga ega boʻladi.

Nazariy jihatdan morfemalar turlicha tasnif qilinadi:

Leksik morfemalar – mustaqil maʼnoga ega boʻlgan (ildizlar);

Grammatik morfemalar – soʻzning grammatik shaklini belgilovchi (qoʻshimchalar);

Null morfema – shaklda mavjud boʻlmasa-da, grammatik maʼnoga ega boʻlgan;

Alohida fonologik birlik sifatidagi morfemalar – bir fonemli morfemalar (“-i”, “-u” kabi).

Morfemalarning bu kabi turlari oʻzbek tili tahlilida ham muhim metodik asos boʻlib xizmat qiladi. Bugungi kunda morfemik tahlil kompyuter lingvistikasi, avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari, sunʼiy intellekt asosidagi lugʻat tuzish jarayonlarida keng qoʻllanilmoqda.

Soʻzlarning morfemik tahlili tilshunoslikdagi boshqa yoʻnalishlar bilan (morfologiya, sintaksis, semantika) uzviy bogʻliq. Bu esa morfemik tahlilni yanada murakkab, lekin chuqur ilmiy yondashuv talab qiladigan jarayon sifatida shakllantiradi.

Shuningdek, bugungi kunda oʻzbek tili oʻquv materiallarida morfemik tahlilning yengil shakllari maktab dasturlariga kiritilgan boʻlib, bu talabalarda tahliliy fikrlashni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu metodologiya asosiy manbalari sifatida Gʻ. Rahmatullayevning “Hozirgi oʻzbek tili. Morfologiya” asari va boshqa darsliklar asos qilib olinmoqda.

Xulosa qilib aytganda, soʻzning morfem tarkibi va unga doir nazariy qarashlarni oʻrganish – tilning ichki tizimini tushunish, tilshunoslik fanining nazariy asoslarini mustahkamlash va amaliy til tahlillariga asos yaratishda muhim qadamdir.



Soʻzning morfem tarkibi uning maʼnoli eng kichik qismlaridan iborat boʻlishini anglatadi. Bu qismlar morfemalar deb ataladi va har bir morfema oʻziga xos maʼno yoki grammatik vazifani ifodalaydi. Soʻzlar bir yoki bir nechta morfemadan tashkil topishi mumkin. Masalan, oʻzbek tilidagi "kitoblar" soʻzi ikkita morfemadan iborat: "kitob" (leksik maʼno) va "-lar" (koʻplik shaklini bildiruvchi grammatik maʼno).

Morfemalar bajaradigan vazifasi va soʻzdagi oʻrniga koʻra bir necha turga boʻlinadi:

Oʻzak morfemalar (yoki negiz): Soʻzning leksik maʼnosini tashuvchi asosiy qismidir. Koʻpincha soʻzning oʻzagi mustaqil ravishda ishlatilishi mumkin (masalan, "uy", "suv", "yoz"). Oʻzak morfemalar soʻzning maʼno markazini tashkil etadi va boshqa morfemalar shu oʻzakka qoʻshilib, uning maʼnosini kengaytiradi yoki grammatik shaklini oʻzgartiradi.

Affikslar: Oʻzak morfemalarga qoʻshilib, ularning maʼnosiga qoʻshimcha maʼnolar yuklaydigan yoki grammatik shakllarini oʻzgartiradigan morfemalardir. Affikslar oʻz navbatida bir necha turga boʻlinadi:

Prefikslar (old qoʻshimchalar): Oʻzak morfemadan oldin keladi (masalan, "be-" (baxtsiz), "no-" (norasmiy)). Prefikslar koʻpincha soʻzning leksik maʼnosiga taʼsir koʻrsatadi, uni inkor etadi, kuchaytiradi yoki boshqa maʼno ottenkasini beradi.

Suffikslar (oxir qoʻshimchalar): Oʻzak morfemadan keyin keladi (masalan, "-chi" (ishchi), "-lar" (kitoblar), "-moq" (yozmoq)). Suffikslar soʻzning grammatik shaklini (son, kelishik, zamon, mayl kabi) oʻzgartirishi yoki yangi soʻz yasashi mumkin.

Infikslar (oʻrt qoʻshimchalar): Baʼzi tillarda oʻzak morfema ichiga kirib keladigan affikslardir (oʻzbek tilida bunday hodisa deyarli uchramaydi).

Sirkumfikslar (oʻrovchi qoʻshimchalar): Oʻzak morfemani ikki tomondan oʻrab oladigan affikslardir (masalan, nemis tilidagi "ge-...-t" feʼlining oʻtgan zamon shaklini yasashda).

Flektiv morfemalar (shakl yasovchi qoʻshimchalar): Soʻzning grammatik shaklini (son, kelishik, jins, zamon, shaxs kabi) koʻrsatadi va yangi soʻz yasash



vazifasini bajarmaydi (masalan, o'zbek tilidagi otlardagi kelishik qo'shimchalari, fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari).

Derivatsion morfemalar (so'z yasovchi qo'shimchalar): O'zak morfemaga qo'shib, yangi leksik ma'noga ega bo'lgan so'zlar yasaydi (masalan, "o'qi-" o'zagidan "-tuvchi" suffiksi yordamida "o'qituvchi" so'zining yasalishi).

So'zni morfemik jihatdan tahlil qilish ma'lum prinsiplarga asoslanadi:

Ma'nolilik prinsipi: Ajratilayotgan har bir morfema ma'noga ega bo'lishi kerak. Formal jihatdan o'xshash bo'lgan, ammo ma'nosi boshqa bo'lgan qismlar alohida morfemalar sifatida qaraladi (masalan, "ot" (hayvon) va "ot" (ism) turli o'zak morfemalardir).

Takrorlanuvchanlik prinsipi: Bir xil ma'no yoki grammatik vazifani ifodalovchi morfema turli so'zlarda takrorlanishi kerak (masalan, "-lar" ko'plik suffiksi "kitoblar", "daftarлар", "o'quvchilar" kabi ko'plab so'zlarda qo'llaniladi).

Birlik prinsipi: Morfema so'zning eng kichik ma'noli qismi bo'lishi kerak. Uni yanada kichik ma'noli qismlarga bo'lish mumkin emas.

Morfemika sohasida turli nazariy qarashlar mavjud bo'lib, ular morfemalarning tabiati, so'zdagi o'rni va ularning o'zaro munosabatlarini turlicha talqin qiladi:

Strukturalistik yondashuv: Bu yondashuv tilni o'zaro bog'liq bo'lgan elementlar tizimi sifatida ko'radi va morfemalarni shu tizimning tarkibiy qismlari sifatida o'rganadi. Strukturalistlar morfemaning shakli va mazmuniga, shuningdek, morfemalar o'rtasidagi paradigmatic (bir xil o'rinda keladigan morfemalar to'plami) va sintagmatik (so'zda ketma-ket keladigan morfemalar) munosabatlarga katta e'tibor berishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 240 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – Toshkent: Adolat, 2023. – 64 b.
3. O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risidagi Qonun – Toshkent: Adolat, 2016. – 24 b.



4. Hodiyeu T. – O‘zbek tili morfologiyasi – T.: O‘qituvchi, 1995. – 120-b.
5. Rahmatullayev Sh. – O‘zbek tilining grammatika tuzilishi – T.: Fan, 2000. – 134-b.
6. Madvaliyev A. – Morfemika va so‘z yasalishi – T.: Sharq, 2003. – 110-b.
7. Jo‘rayev A. – O‘zbek tilida so‘z yasalishining morfemik tahlili – T.: Akademyashr, 2007. – 98-b.
8. Rahmatullayev G‘. – O‘zbek tili morfologiyasi: nazariy va amaliy masalalar – T.: Yangi avlod, 2010. – 145-b.
9. Tashpulatov M. – Tilshunoslik asoslari – T.: Fan va texnologiya, 2005. – 120-b.